

Memory and Trauma: Commemoration Practices in Ukrainian Culture

UDC: 130.2:316.356.4

DOI: <https://doi.org/10.172539>**Starodubtseva Lidiya**Dr.Sc., Full Prof., <http://orcid.org/0000-0002-8259-4775>, l.starodubtseva@karazin.ua**Petrenko Dmytry**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-6771-2916>, d.v.petrenko@karazin.ua*V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. Is determined by the insufficient level of research in Ukrainian humanitarian discourse regarding the peculiarities of commemorative practices of remembering historical traumas in cultural consciousness through a series of “places of memory” associated with a tragic past: the Holocaust, the Holodomor, the Chernobyl disaster, the Heavenly Hundred of Maidan, and the Russo-Ukrainian war. The Research Objective is to outline the specificity of the mutual correlations between historical memory and traumatic experience in the practices of commemoration in Ukrainian culture on the example of the Babyn Yar Memorial.

Results. Based on an analysis of a series of previous publications on this issue, three key research dimensions have been identified: historical-philosophical, sociocultural, and psychological. The study examines one of the Holocaust Memorial Center in Kyiv projects, which transforms the Babyn Yar into a “place of memory” through an immersive experience. This approach aims to dissolve the binary oppositions of death/life, violence/freedom, descent into despair/ascent to hope, and darkness/light.

Conclusions. The study outlines the specificity of the mutual correlations between historical memory and traumatic experience in the practices of commemoration in Ukrainian culture, using the Babyn Yar Memorial as an example. It identifies several strategies for constructing the “historical optics” of trauma remembrance (extrusion, inversion, metaphorization, and hyperbolization). Two primary commemorative pathways are delineated (escapism and immersion). The research demonstrates that the Babyn Yar Memorial is intended to redirect Ukrainian commemorative practices from escapism toward immersion, from formalized museum contemplation to participatory historical re-enactment (re-experiencing) a dramatic event.

Keywords: amnesia, commemorative practice, escapism, history, immersion, memorial, memory, oblivion, past, place of memory, trauma

Пам'ять і травма: практики комеморації в українській культурі

Стародубцева Лідія, Петренко Дмитрій*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)*

Анотація

Актуальність зумовлена недостатнім рівнем дослідженості в українському гуманітарному дискурсі особливостей комеморативних практик пам'ятування про історичні травми, що залишили слід у свідомості культури низкою «les lieux de mémoire» – «місць пам'яті» про трагічне минуле: Голокост, Голодомор, Чорнобиль, Небесна сотня Майдану, російсько-українська війна. Метою дослідження є окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру.

Результати. На основі аналізу серії попередніх публікацій з цієї проблематики виокремлено три її дослідницьких виміри: історико-філософський, соціокультурний і психологічний. Проаналізовано один із проєктів міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві, що перетворює Меморіал Бабиного Яру на «місце пам'яті» через імерсивний досвід переживання, спрямованого на зняття опозицій смерті/життя, насильства/свободи, спуску у відчай / сходження до надії, темряви/світла.

Висновки. Окреслено специфіку взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру, а саме: визначено низку стратегій конструювання «історичної оптики» спогадів про травму в свідомості культури (екструзія, інверсія метафоризація та гіперболізація); окреслено два головні шляхи комеморації: ескапістський та імерсивний; доведено, що Меморіал Бабиного Яру покликаний повернути актуальні українські комеморативні практики від ескапізму до імерсії, від формалізованого музейного споглядання до історичного re-enactment: співучасного «занурення» у жах знов-переживання драматичної події.

Ключові слова: амнезія, забуття, ескапізм, імерсія, історія, комеморативна практика, місце пам'яті, меморіал, минуле, пам'ять, травма

Вступ.

Чим є низка «les lieux de mémoire» – «місця пам'яті» про трагічне минуле в українській свідомості: Голокост, Голодомор, Чорнобиль, Небесна сотня Майдану, російсько-українська війна? «Уколом», «докором» чи «виροком» історії? Реперними точками побудови історичного метанаративу чи відкинутим камінням гіркого досвіду самоусвідомлення, яке, насправді, і є наріжним? Спробуємо відштовхуючись від цих ледь не риторичних питань представити досвід розмірковування над двома проблемами *sub specie memoriae*. Перша з них окреслена телеологічним питанням: «навіщо пам'ятати про травму», друга – інструментальним: «як пам'ятати про травму». Метою цієї статті є окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру. Ця тема, складна і суперечлива, ймовірно, потребує особливої інтродукції.

Аналіз попередніх публікацій. Тема взаємозв'язку пам'яті та травми є предметом серії кросдисциплінарних досліджень, що спираються на потужну інтелектуальну традицію. Вона бере початок із класичних штудій пам'яті на перетинах філософії, історії, культурології, соціології, психології та мистецтвознавства. Одними із перших мислителів у XX столітті цю проблему поставили у центр концептуальних рефлексій Вальтер Бенямін, який в роботі «Про поняття історії» запропонував трагічну метафору «янгола історії», що рухається вперед з обличчям, оберненим у минуле, і бачить в ньому лише хаос і руїни (Benjamin, 2009), і Теодор Адорно, який в есеї «Що означає опрацювання Минулого» нарікав: «Побутує переконання, що людям, які зазнали несправедливості, слід її забути і пробачити» (Адорно, 2018, с. 7): антитезою історичній амнезії німецький мислитель вважав зберігання в пам'яті досвіду про травму через комеморативну процедуру «опрацювання минулого».

Залишаючи поза межами наших роздумів розрізнення «культурної», «соціальної» та «історичної» пам'яті, що є улюбленим предметом рефлексій в дослідженнях з Memory Studies: згадаймо хоча б класичні праці «Колективна пам'ять» Моріса Альбвакса (Halbwachs, 2022), «Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті» Я. і А. Ассман (Ассман, 2012), «Теперішнє, нація, пам'ять» П. Нора (Нора, 2014) і «Пам'ять, Історія, Забуття» П. Рікера (Ricoeur, 2006), – підкреслимо «надособистісний вимір» культурної, соціальної та історичної пам'яті у якості їхнього ключового семантичного маркера і уточнимо, що спогад про травму розглядається у нашому дослідженні в контексті поняття історичної пам'яті культури.

У концептуальних рамках Memory Studies проблема взаємозв'язку між пам'яттю та травмою,

що представлена неосяжною кількістю досліджень, здебільшого розглядається в трьох вимірах: історико-філософському, соціокультурному і психологічному. Згадаємо лише декілька з ключових праць.

Історико-філософський вимір досліджуваної проблеми репрезентований в серії фундаментальних досліджень, таких як «Пам'ять про майбутнє: історія, досвід, травма» Сари Кліфт, яка розглядає проблему детермінованості майбутнього пам'яттю через посередництво мови та оповіді, часових стрибків, коливання та блокування, а також роль випадковості в репрезентації минулого як альтернатив, що змушують нас переоцінити те, як ми розуміємо історію та ідентичність у травматичний або навіть у посттравматичний вік (Clift, 2013); «Етика пам'яті та наслідки забування: нариси про травму, історію та пам'ять» Майкла О'Лафліна, який у межах критичної історії досліджує етичні аспекти відновлення «небезпечної пам'яті» та створення інтерстиціальних просторів, де міжгенераційні травми можуть бути озвучені (O'Loughlin, 2014); «Втілена контр-пам'ять: християнська соціальна етика травми» Стефані С. Едвардс, яка досліджує християнську етику втіленої контр пам'яті, що порушує культурні наративи, які вимагають забуття, натомість закликаючи нас протистояти репресивним силам для боротьби зі складнощами особистого та колективного страждання у нашому зраненому світі (Edwards, 2024); «Травма, пам'ять і право» Лоуренса Патіхіса, який аналізує «війни пам'яті» і так звані помилкові спогади – псевдоремінісценції, що породжують дисоціативну амнезію та розлад ідентичності (Patihis, 2024); а також праці багатьох дослідників, які аналізують онтологічні, епістемічні, метафізичні, релігійні, морально-правові та етичні аспекти філософії травми (Патрік Бракен, Юрій Вернік, Джеральд Гартунг, Агнес Геллер, Карін Р. Мелоне, Джон Л. Робертс, Джейсон Фредді, Леонард С. Хейвз, Меттью Шарп та ін.).

Соціокультурний вимір досліджуваної проблематики, найбільш яскраво окреслений в класичній соціологічній праці «Культурна травма та колективна ідентичність» Джеффри С. Александера, Рона Аермена, Бернарда Гісена, Нейла Дж. Смельзера і П'ютра Штомпки (Alexander, Eyerman, Giesen, Smelser, & Sztompka, 2004), знайшов продовження у величезній кількості досліджень, присвячених травматичній пам'яті про Голокост, сталінські репресії, Хіросиму, війни і збройні конфлікти, зокрема у контексті постколоніальних студій (Вікторія Ааронс, Алан Л. Бергер, Бан Вонг, Дженні Едкінс, Бенедикт Джагер, Бессел ван дер Колк, Олександра Онуф, Елізабет Рознер, Стеффі Хобус, Акіко Хашимото та ін.). Відзначимо у цьому контексті масштабну колективну монографію «Мови травми: історія, пам'ять і медіа» за редакцією Пітера Ліза, Джейсона Крутамеля, Джулії Барбари Кене, які досліджують різні культурні

мови, в яких індивідуальні та колективні форми травми виражені в різноманітних варіантах (зокрема в усних і письмових оповідях, літературі, коміксах, фотографії, театрі, кінематографічних зображеннях) у різноманітних історичних моментах, починаючи з Першої світової війни, і певних культурних контекстах в Європі, Сполучених Штатах, Азії та Африці: так дослідники намагаються допомогти деколонізувати традиційну західноцентричну історію травми, розчинивши її в багатогранних транснаціональних історіях культур травми (Leese, Crouthamel, & Köhne, 2021). Для розкриття соціокультурного значення пам'яті про травму особливу значущість мають дослідження репрезентації історичних травм у музиці, перформативних мистецтвах і кінематографі (Джон Аерленд, Майкл Баумгартен, Лінні Блейк, Евеліна Бочковська, Джанет Волкер, Нуріц Гертц, Діджана Джелача, Майкл Елм, Томас Ельзассер, Раз Йозеф, Клер Сіско Кінг, Джордж Клейфі, Адам Лавенстейн, Райя Мораг, Еніл Нерін, Адам Пламмер, Марія Чизміч та ін.).

Психологічний вимір проблеми аналізу взаємних кореляцій між пам'яттю і травматичним досвідом, започаткованого ще у другій половині XIX століття працею «Травма, пам'ять і дисоціація» Дж. Дугласа Бремера і Чарльза Р. Мармара, знайшов узагальнення в праці Майкла С. Рота «Пам'ять, травма та історія: есе про життя з минулим», присвячений психоаналізу історії та декодуванню культурних конструкцій пам'яті, в якій автор аналізує зв'язки між історичною свідомістю та проблемами, пов'язаними з психікою, включаючи травму та репресії, та доводить необхідність зберігати «вірність минулому» і жити з минулим, не піддаючись домінуванню ним (Roth, 2011) і був розвинений у психотерапевтичному ключі Пітером А. Левінім у його компендіумі «Травма і пам'ять: мозок і тіло в пошуках живого минулого: практичний гайд для розуміння травматичної пам'яті та роботи з нею» (Levine, 2015), що спирається на серію робіт із психології травматичної пам'яті (Деніел П. Браун, Мішель Весса, Джон П. Вілсон, Бонні Л. Грін, Джуп де Джонг, Елізабет К. Карлл, Кеті Карут, Рассел Мієрс, Герта Флор й ін.) та знайшов продовження в таких роботах як «Переосмислення лікування травми: прихильність, повторна консолідація пам'яті та стійкість» Кортні Армстронга (Armstrong, 2019), «Травма і пам'ять» за редакцією Валері Сінасон і Ешлі Конвей (Sinason & Conway, 2021), «Усунути реакцію на травму: реконсолідація пам'яті» Алуна Перрі (Perry, 2022), «Робочий зошит EMDR щодо травм і посттравматичного стресового розладу: навички керування тригерами, виходу за межі травматичних спогадів і повернення життя» Меган Салар і Аріель Шварц (Salar & Schwartz, 2023) та ін.

В українському гуманітарному дискурсі відзначимо кроскультурні дослідження у галузі

психології колективних травм Павла Горностая (Горностай, 2023), аналітичні розробки з інтерпретації «розривів» колективної пам'яті Оксани Довгополової та Memoгу Lab (Довгополова, 2019), численні праці з аналізу історичної та колективної пам'яті вітчизняних філософів, культурологів та істориків (С. Асатуров, Г. Боднар, О. Бойко, Р. Гурський, К. Євсєєв, Л. Зашкільняк, І. Знак, Г. Касьянов, А. Киридон, М. Лановик, О. Любовець, Л. Мазур, М. Скринник, С. Сторожук, В. Солошенко, Х. Федорів, Л. Чекаленко, А. Чик, В. Шеховцова-Бурянова й ін.).

Зазначимо, що попри високий ступінь дослідженості цієї проблематики в цілому в її концептуальному полі все ще залишаються своєрідні лакуни, зокрема «білі плями» в українській філософії культури, що потребують пошуку нових дослідницьких ракурсів, серед яких обраний нами теоретичний вектор аналізу взаємозв'язку між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі Бабиного Яру.

Результати.

Якою мовою можна висловити і передати досвід травми? Чи його не можна ані вербалізувати, ані транслювати взагалі? Опубліковані в 5-томному виданні «Бабин Яр: Людина, влада, історія» (Євстаф'єва & Нахманович, 2004) та збережені в онлайн-архіві, зібраному Меморіальним центром Голокосту «Бабин Яр» (Бабин Яр, 2025) оцифровані матеріали містять сотні тисяч документів XX сторіччя – протоколи допитів НКВС тих свідків, які дивом врятувалися від розстрілів 29–30 вересня 1941 року; описані звичайними, простими словами нестерпні історії: про автоматні черги, гамір кулеметів, крики, плач і зойк, що заглушували музикою і звуком літака, який ширяв у небі над цим пеклом, вчиненим зондеркомандою 4а на чолі із штандартенфюрером Паулем Блобелем; про гори одягу, речей і документів; про немовлят, яких відкидали вбік, як дрова, і розстрілювали; про вузьку щілину смерті – проріз піщаної стіни, крізь який відстріляні тіла скидали до рову; про ряди засипаних землею закривавлених мертвих тіл, а пізніше – про запах сотень і тисяч оголених трупів, палаючих у печач.

У цих розповідях увагу акцентовано не тільки на надмірно жахливих звірствах події, але й на «людських, надто людських» деталях: «з мене зняли білу шубку», «люди, які виходили через ці загородження, йшли вперед метрів 50 або 100, потім повертали ліворуч, таким чином, що єврейське кладовище залишалося з правого боку», «там, біля паркану, у всіх відбирали речі і складали тут же біля паркану, причому клали їжу окремо, а речі окремо»; «цінні речі, як хутрянні шуби, годинники, кільця, сережки німці одразу ж відбирали і ділили між собою. Від того місця, де біля паркану складали речі, людей направляли праворуч»; «одну жінку, що махала руками, скинули

вниз і розстріляли в польоті»; «було видно, що з боку вулиці Дорогожицької і вздовж Бабиного Яру вздовж дороги, де тепер проходить вулиця Д. Коротченка, були перекриті гітлерівськими автоматниками з собаками», «всі конвоїри були у темно-зеленій формі з емблемами СС, а у офіцерів на високих кашкетах були кокарди з зображенням черепа зі складеними навхрест кістками» (Бабин Яр, 2016).

Чи випадково загострений зір наводить фокус на дрібні подробиці події? Ціле залишається ніби «розфокусованим» – його просто не в змозі охопити свідомість. Масштаб події перевищує здатність її розуміти. Як відомо, за офіційними даними, за два перших дні трагедії у Бабиному Яру було вбито 33321 людину, за три роки розстріляно від 70 тисяч до 200 тисяч осіб, і за весь час цього кошмару врятувалося усього лише 29 людей (Бабин Яр: онлайн-архів, 2025). Навіть у банальному кількісному вимірі між однією людиною, що вижила, і тисячами розстріляних – прірва фатальної несумірності. Що вже казати про етичний та соціально-психологічний виміри трагедії? Межі несприйняття, окреслені больовим порогом, у черговий раз показують самоочевидне: між частиною і цілим – неподолана когнітивна прірва. Пам'ять, нібито після вибуху, розсипається на сотні осколків, шматочків спогадів і хапається за ці рятівні соломинки, щоб не потонути в океані розпачу. Інакше – не витримати. І кожна з цих рятівних соломинок – *pars pro toto*: зверхконцентрована частина замість неосяжного цілого. Вочевидь, між тим, що пережили ці свідки, та їхнім буденним лексиконом – прірва. Такий недорікуватий і місцями кострубатий багатоголосий сторітелінг історичної та культурної травми розверзає безодню тотальної несумірності слова і досвіду, що свідчить, скоріше, не про «складнощі говоріння», а про принципову неможливість проговорити непроговорюване.

Так, про трагічний досвід простіше мовчати, ніж говорити. У травмованій свідомості людей, які пережили війну, катастрофу, смерть близьких, десятками років ніби самі собою вибудовуються умовні мовні бар'єри, окреслюються «червоні лінії» заборон на розкриття таємниці нестерпного болю, з яким ти завжди один-на-один. Іноді табу накладаються не тільки на зайві, але й на будь-які слова. У такому разі спроба розповісти про трагедію може стати чимсь на кшталт зради, профанацією сакрального. Адекватна травматична мова – тиша. Мова німоти. *Silentium*. Така «мовчазна пам'ять» про прихований злочин не має нічого спільного з так званим «замовчуванням» – однією з улюблених посмішок мистецтва історичної амнезії. «Замовчування» травматичного досвіду – штучно сконструйована стратегія, а тут йдеться про якийсь рятівний природний інстинкт самозахисту свідомості, що таким чином береже себе від розладу і розпаду. Однак непроговорена, витіснена у несвідоме травма калічить, спотворює, псує свідомість, утворює

в ній тріщини, розколи і розлами, чи то «чорні діри», чи то «білі плями». Розриви континуїтету свідомості – ті самі провалля в пам'яті, що людина намагається штучно заповнювати шлаком повсякденності й тим, що Блез Паскаль колись називав «розвагою» (див., наприклад: Ріпа, 2023). Частіше за все такі спроби марні: прихований кошмар дає про себе знати в знаках-нагадуваннях: звуках, запахах, образах сновидінь. Захований біль потребує бути висловленим, рветься на поверхню, з мертвої історії – в живу пам'ять.

«Як біле каміння в глибині колодязя» лежать такі спогади і у пам'яті людській, і у надлюдській пам'яті культур. І, як не парадоксально, чим глибше колодязь часу, тим складніше витягнути травмуючий спогад на поверхню свідомості. «Час лікує? Загоює рани?» – ні. Просто віддаляє точку зору, корегує оптику сприйняття. Час збільшує дистанцію, і тому глибше і глибше ховає від очей те, що боїшся побачити. Невблаганний Хронос, страж пам'яті, виявляється в той же самий час і старанним охоронцем забуття. Дистанціювання від трагічної першоподії, як і віддалення від джерела звуку – стихання, як і віддалення від джерела світла – згасання.

У цьому сенсі Меморіал Голокосту «Бабин Яр» покликаний стати «сигніфікатором», знаком-нагадуванням, вказівною стрілкою, націленою на безпам'ятство з його «розривами буття»; закликком повернутися до «точки неповернення» – аж до самого джерела історичного болю, до першоподії величезної культурної травми. Вочевидь, «розриви буття» Джорджо Агамбена (Agamben, 2017) слід розглядати у більш широкому контексті онтології розрізнення, у першу чергу звертаючись до роздумів Жилья Дельоза про барочні розриви, «складки» і «розрізнення»: створена таким чином у «розриві буття» відмінність «розгортається і згинає складки по кожну з двох сторін, і розгортає одну сторону не інакше, як складаючи іншу» (Deleuze, 2014). Меморіал – місце реактуалізації та проблематизації історії, простір пам'яті, згусток її субстанції: «мнеми». Він покликаний виконати своє головне мнемонічне призначення – ствердження максими необхідності знов і знов пригадувати те, про що не можна забути, і ні на мить не забувати про те, про що не можна не пам'ятати. Як помічник однієї з дочок богині пам'яті Мнемозини – музи історії Кліо – Меморіал є гарантом протистояння вектору забування–згасання–стихання, окреслити контури «території незабуття» і остаточно вказати, де ставити кому в амбівалентності історичного вибору: «Забути не можна пам'ятати».

Пам'ять і забуття нерозривно пов'язані одне з одним. Ми не можемо забути того, чого раніше не було в пам'яті, і не можемо пригадати те, що раніше не було забути. Таким є мнемонічне коло свідомості, в якому пам'ять і забуття вічно намагаються наздогнати одне одного і отримати одне над одним перемогу. Однак перемагає лише «істинне»: марно і даремно давньогрецьке

поняття «істина», «алетейя», згідно до однієї з етимологічних версій, походило від назви річки Лети і означало буквально «а-летейя» – незабуте, те, що не кануло в Лету. Сито історичної свідомості це і є випробування на істинність – відділення чистих зернин від кукіль, розсічення-розщеплення потоку історичних спогадів на те, що варто пам'ятати, і те, що опиняється в забутті: буквально – в за-бутті, забуттям.

«Tantum scimus, quantum memoria tenēmus»: ми знаємо стільки, скільки вміщує наша пам'ять – скільки вона здатна вмістити і скільки вона в змозі витерпіти. Але що робити з «нестерпною» пам'яттю? Мнемонічні практики і рецепти науки «мнемоніки» споконвічно були спрямованими на те, щоб пам'ятати тільки те, що не порушує межі психологічного комфорту, забуваючи про драматичний досвід: «як тренувати пам'ять, щоб навчитися забувати?». Але «навчитися забувати» – це не аж ніяк не спробувати стерти сліди, витіснити «нестерпні» спогади на периферію свідомості чи загнати їх у несвідоме. Навпаки, це означає зробити їх очевидними, явними – проговорити і продумати, «проробити» історичний досвід, яким би трагічним він ні був.

Однак чи значить, що «забути» у такому сенсі є «простити» чи «відпустити»? Погодимося з Теодором Адорно: право на жест «все забути і все пробачити» мають лише ті, хто зазнав несправедливості, але цим правом можуть скористатися і прихильники тих, хто винен у цій несправедливості. Чи не тому філософ називає опрацювання Минулого дуже підозрілим девізом? Жертва може прощати, ката прощати не можна. Тим більше, «якщо минуле, від якого хочуть втекти, є ще живим» (Адорно, 2018, с. 9). «Минулого хочуть позбавитись: це справедливо, адже ніхто не може жити в тіні Минулого, до того ж і страх ніколи не зникне, якщо розплатою за провину та насилля також стане провина та насилля; це також і несправедливо, позаяк Минуле, якого хотіли б позбутись, ще й досі цілком живе» (там само). Для того, хто пережив страждання і отримав травму, забуття є знаком прощення, але для того, хто її наніс, – усього-то індульгенцією і формою втечі від почуття провини. Ми не маємо права прощати вбивцю, насильника, ката. Вони не мають право на забуття. Саме тому Меморіал Бабиного Яру – це не тільки вшанування пам'яті про загиблих, але й вирок системі, в якій було вчинено злочин, і застереження: це не повинно повторитися. Таким є Дволик Янус пам'яті: один її лик повернений в минуле, інший вдивляється в теперішнє.

Погодимося з П'єром Нора: «Між непередбаченим майбутнім і знову зануреним у темряву минулим відбувається автономізація теперішнього як категорії розумності нас самих; але вже історичного теперішнього, яке подвоєне усвідомленням себе та своєї істини» (Нора, 2014). Час, якщо скористуватися

метафорою французького філософа Тристана Гарсія, схожий на стос паперу. Ми бачимо лише його верхній аркуш – сучасне. Інші, невидимі – знаходяться нижче. Це минуле. І вся ця дивна конструкція спочиває на абсолютно невідомому майбутньому (Garcia, 2014). Сон історичної свідомості народжує монстрів: якщо в минулому залишити щось забуте, то там оселяться «химери, морок і завороть» (Венедиктова, 2016). Якщо забуті місця минулого не відрефлектувати, воно не може минути, і тоді майбутнє не здійснюється, а минуле неминуче знову повторюється. Так майбутнє мимоволі стає заручником нашої здатності переосмислення історії, вміння бачити невидимі аркуші стосу паперу часу.

Минуле керує теперішнім і нездоланно програмує майбутнє. Йдеться не тільки про Бабин Яр, але й про інші катастрофічні моменти в українській історичній свідомості. Якщо сконструювати мапу історичного самоусвідомлення спираючись на найтрагічніші моменти минулого, то отримаємо забарвлену в похмурі тони «чорну легенду» української історії – драматичний наратив пам'яті про нескінченну травму, розтягнутий між полюсами сентименту і ресентименту, що занурюють у відчай, змушують нескінченно роз'ятрювати рани, підштовхують до ризикованих, а то й безглузвих дій і провокують шукати шляхи «вічного повторення» одного й того ж самого, якихось нескінченних рекомбінацій елементів пережитого травматичного досвіду. Втім, якщо, навпаки, сконструювати мапу історичного самоусвідомлення спираючись на систему координат успіхів і злетів, ймовірно, отримаємо не менш небезпечну, скривджену картину минулого – прикрашену героїзованим пафосом «золоту легенду» історії, що провокує стати на бік хворобливого інфантизму та немотивованої самовпевненості з її небезпечною оптикою квазі-історичного оптимістичного невігластва. Але як відшукати «третій шлях», *coincidentia oppositorum*, що знімає протилежності та лежить поза редукованою чорнобілою (або в цьому контексті, скоріше, «чорно-золотою») логікою бінарного історичного мислення?

У пошуках «третього шляху» звернемося до безмовного і приреченого майже не вічно залишатися відкритим питання «навіщо». Отже, навіщо пам'ятати про травмуючий досвід трагедії Бабиного Яру? Першу самоочевидну відповідь: «щоб не повторювати помилок минулого», звичайно, слід одразу безжалісно відкинути як наївну і таку, яка не витримує випробування часом. І тут складно не пригадати знамениту думку, що була висловлена Гегелем у вступі до «Філософії історії» як заперечення Цицеронівському твердженню про те, що історія є вчителькою життя: «досвід та історія вчать, що народи та уряди ніколи нічому не навчилися з історії». Втім, сьогодні хотілося б дещо посперечатися одразу з обома, і з Цицероном, і з Гегелем, – приблизно так, як

це зробив Умберто Еко, який із легкою витонченістю постнеокласичного історика якимось жартівливо помітив: «Все повторюється по колу, історія учитель, тому що вчить, що її немає» (Еко, 2024, с. 72). Якщо це і жарт, то досить серйозний.

Як добре відомо, історія завжди залишається у минулому, а в теперішньому часі живуть лише її сліди, відзвуки, відблиски. Така історія розгортається нелінійно, хронологічно. Як міг би сказати історик, на кшталт П'єра Нора, історія живе лише у пам'яті. Як міг би сказати філософ, на кшталт Жана Бодрійяра, історія – це слід (Baudrillard, 2017). Зникаючий, хиткий, вислизаючий слід в пам'яті. Да і остання є субстанцією досить крихкою і ненадійною. Тож, «історії не існує» у тому сенсі, що вона – усього-то рухлива тінь минулого, яка перебуває виключно у вимірах «плинної сучасності» і переживає в комеморативному просторі нескінченні метаморфози.

Трансформації історичної пам'яті культур багато в чому нагадують хвороби старечої людської пам'яті: тут зустрінемо і гру свідомості з часом, і псевдоремінісценції, і підміну фактів, і фрагментацію подій минулого, і рекомбінацію їхніх уривків, і витіснення небажаних моментів, і мимовільні прогалини, і порушення хронологічної послідовності, і розсипання історії в калейдоскоп, і «осучаснення» пережитого досвіду. По суті, те ж саме відбувається й з історичною пам'яттю культур, що стикається, крім цього, ще й з іграми ідеологічних корекцій, політично забарвлених практик вимушеної амнезії, пригадування як вигадування того, чого ніколи не було, і більш ніж відомого «переписування» історії.

Спогад про травму в історичній свідомості культур, мабуть, ще в більшій мірі схильний до пластичних деформацій, що, як правило, підкоряються логіці однієї з стратегій, що ми могли б умовно позначити так: 1) екструзія, або натискання на клавішу delete (замовчування, видалення, витіснення у забуття); 2) інверсія, або натискання на клавішу bottom up (карнавалізація, перегортання «догори дригом» сенсів подій); 3) метафоризація, спрямована на зниження, або натискання на клавішу top down (переніс уваги з головного на другорядне, несуттєве, погляд «зверху вниз»); 4) гіперболізація, або натискання на клавішу bottom to top (героїзація жертв, піднесення, насиченість пафосом, погляд «знизу вгору»). Звісно ж, це далеко не повний список: стратегій деформації спогадів про травму у комеморативному просторі культур безліч.

Проблема вибору історичної оптики залишається невіршеною: крізь які окуляри дивитися на травму? Крізь які лінзи? Крізь збільшувальне скло? Зменшувальне? Затемнювальне? Здається, погляд Лінкея – не «на» подію, а «крізь» неї, без будь-яких лінз і окулярів, погляд на причини і коріння того, що відбулося, все ще залишається нездійсненою ілюзією. Як система кривих дзеркал, повернутих у

минуле, пам'ять постійно змінює його абрис, щось висвітлює, а інше ховає в тінь, здійснюючи роль іноді цензора, іноді прокурора, іноді адвоката, а іноді й просто ситуативного аксіологічного коректора. За допомогою цих дзеркал ми усвідомлюємо і переосмислюємо минуле, але і, *vice versa*, саме через віддзеркалення у минулому усвідомлюємо і переосмислюємо самих себе: «скажи мені, про що ти пам'ятаєш, і я скажу, хто ти».

Саме тому відповідь на питання, навіщо пам'ятати травматичний досвід трагедії Бабиного Яру, на наш погляд, така: щоб усвідомити самих себе і той історичний момент, в якому ми зараз опинилися. Усвідомити, не натискаючи жодних клавіш комеморативної деформації. Усвідомити без лінз і окулярів. Усвідомити, тікаючи від пасток бінарного мислення і прислухаючись до поради Спінози *non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere*: «не плакати, не сміятися, не ненавидіти, а розуміти». «Картина історії» змінює нас, а ми змінюємо світ. Сам жест артикуляції стратегії незабуття про трагедію Бабиного Яру може стати одним із найсуттєвіших маркерів самоідентичності сучасного українського соціуму, що знаходиться в стані війни, в епіцентрі переживання нового травматичного витку історії, і тому потребує аж ніяк не якогось поверхового, «застиглого» пригадування, наповненого офіційними штампами і стереотипами з підручників з історії, а особливих – глибоких, неформалізованих, «живих» практик комеморації.

І тут постає питання, як пам'ятати про травму. У якомусь сенсі, місія меморіальних просторів пригадування про травму схожа на покликання вчителя, чи то «психолога», чи то «психопомпа», який запрошує неофіта пройти страшний ритуал ініціації. А це означає, що меморіал, присвячений спогаду про травму, на кшталт Елевсінських містерій, може стати місцем, де відвідувач переживає трансформацію: символічну смерть й нове народження. Ймовірно, не випадково переможцем міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві у 2019 році було обрано проєкт, у якому нібито за логікою ритуалу ініціації відвідувач має пережити досвід «другого народження»: спочатку зануритися у темряву насилля-смерті (основна експозиція з вузькою щілиною-входом тут розташована на 20 метрів нижче рівня землі), щоб потім ожити у світлому, сповненому надії, прозорому просторі: померти і народитися знову. Як писали організатори конкурсу, архітектурне рішення побудоване «на контрасті між цими просторами темряви й світла» (Обрано переможця, 2019). Концепцію цього проєкту за авторством команди австрійського архітектурного бюро Querkraft Architekten з ландшафтним архітектором Kieran Fraser Landscape Design, свідомо чи несвідомо побудовано на чистій грі опозицій: смерть/життя, насильство/свобода, спуск у відчай / сходження до надії, темрява/

світло, вузька щілина / відкритий простір, низ/верх, глухе каміння / прозоре скло.

Зупиняючись лише на одній з цих опозицій, останній, згадаємо старовинні єврейські кладовища – розсипи каменів. З біблійних часів саме каміння було «локалізацією» пам'яті, її притулком і вмістилищем. Скло ж, принаймні, для християнської традиції, так чи інакше пов'язано з апокаліптичним символом Небесного Граду Єрусалиму: «Вулиця міста – шире золото, мов прозоре скло» (Біблія, Одкр. 21:21). І каміння, і скло пронизані мнемонічними значеннями.

В якомусь сенсі, набуття темним минулим якості прозорого і є функцією пам'яті, що вихоплює у свого давнішого ворога-забуття неусвідомлений досвід і виводить його на світло раціоналізації, на поверхню, в площину «сьогодня». Пригадування, «анамнесис», і є актуалізацією потенційного, раціоналізацією нерационального, усвідомленням несвідомого. Може, цей символічний перехід через межу смерті й життя, каменю і скла, мертвенної темної матерії забуття і життєдайної світлої «мнеми» може стати своєрідною лабораторією пам'яті, простором ментального переродження?

Є два споконвічні шляхи комеморації, які умовно можна назвати ескапістським та імерсивним, і вибір між ними, що постає перед концепцією історичної пам'яті про травму в цілому і Меморіалу Голокосту зокрема, на нашу думку, є більш ніж очевидним.

Шлях ескапізму – це «лінія втечі», практика історичного манкуртства, коли культура біжить від травматичного минулого, боягузливо намагається «залатати» діри пам'яті й стягнути швами розриви, заповнюючи їх якимось квазі-історичним брудом й ерзацами тих подій, що бентежать і мучать, під гаслом «ми дамо вам light version того, що було насправді, бо hard version є нестерпною пам'яттю. Культура ховається від таких «неугодних» спогадів. Іноді нам здається, що ця нестерпна пам'ять нас переслідує, а насправді вона ховається від нас, бо це ми переслідуюмо її.

Шлях імерсії – це «лінія занурення», історичного re-enactment, коли ми, навпаки, потрапляємо в точку «знов-переживання» історичного болю, і дотик до такого «місця пам'яті» змушує кожного разу заново переживати травматичний досвід страждання. Поняття «re-enactment» (реактуалізація, відбудова, нове введення в дію) детально пророблене у блискучому дослідженні з публічної історії американського дослідника Джерома де Гру (De Groot, 2016). Це не те відчужене знання, яке приходить ззовні та негайно забувається, не абстраговано-інтелектуальне пригадування про те, що відбувалося не з нами, а «присвоєне» минуле, яке ніби дивиться на нас із середини, з серцевини нашого власного буття, і кличе нас. Це «поклик» і «виклик» минулого, що стало нашим: воно вийшло з-за лаштунків історичної сцени, відчинилося нам назустріч.

Завдяки імерсивним практикам комеморації «пригадане минуле» перестає бути минулим. Зникає історична дистанція. «Минуле не минуло»: тануть межі між чужим і своїм, колишнє стає теперішнім – вихлюпується в актуальну свідомість. Ти ніби і мертвий, і живий одночасно, ти в одну й ту саму мить і там, і тут. Це мимоволі перегукується з тим, що Ролан Барт у «Camera Lucida» йменував «синкопованим часом», що відкривається, коли людина стикається з «симультанним образом», «образом-пунктумом»: дивлюся на фото матері й одночасно знаю, що вона мертва (Барт, 2022). Чи не відсилають нас всі ці та їм подібні образи до класичного образу пригадування – «мадленки Пруста», до переживання здвоєного часу, в одному з вимірів якого оповідач Марсель їсть тістечко Мадлен, а в іншому перебуває у просторі минулого? У такій «лабораторії пам'яті» історія не залишається в історії, а «трапляється заново», і у цьому розриві історії «проглядає Jetztzeit – стиснений, спресований до точки месіанський час-тепер» (Benjamin, 2009). Відбувається ніби «схлопування» часів: минулого і сучасного, коли вже неможливо зрозуміти, який з них реальний, а який уявний, тому що вони знаходяться в складці «часу-тепер». Згадаємо альтюсерівську «інтерпеляцію», окликання (Althusser, 2014). Ця «нестерпна пам'ять» кличе саме тебе. Анонімна трагедія всіх знаходить власну назву і стає особистою трагедією, яка не відбувалася там і тоді, а трапляється тут і тепер, в самому тобі, в точці вічного повернення, в durée: у тривалості нескінченного часу-тепер.

Той, хто йде шляхом ескапізму, обирає стежки «в обхід»: через текст, розповідь, образ і будь-які інші медіуми. Шлях імерсії пропонує лінію «навпростець», що робить будь-які медіуми прозорими і зайвими, бо ця стріла націлена в саме серце. Ми можемо поійменувати таку імерсивну практику комеморації різними словами: емпатійна, парципаторна, перформативна, учасна, співчуттєва. Але справа не в іменах, а в сутності.

Сучасному моменту розвитку українського суспільства відповідають такі практики пам'ятання, що здатні перетворити музей на справжній «театр пам'яті», спровокувати реактуалізацію Події, стати «дієвим інструментом перетворення байдушких на небайдужих» і надати відповіді на низку актуальних питань, що постають в усьому різноманітному спектрі контекстів її розуміння: соціально-політичних, психологічних, етичних, геокультурних. Традиція «театру пам'яті» сягає коренями аж до ренесансної мнемоніки, однак ми маємо на увазі аж ніяк не містичні концепції «мистецтва пам'яті» в дусі тих, що були описані в компендіумі Ф. А. Йейтс (Yates, 2011), а, скоріше, звертаємося до сучасних несподівано глибоких інсайтів з проблеми історії як театру і театру історії, що містяться у розвідках із Performance Studies Ребекки Шнайдер, згідно до якої саме у перформативній дії історія «трапляється

заново» (Schneider, 2014). Звернення до пам'яті про травму минулого є найвпливовішим засобом віднайти довгострокові ліки від геноциду. Така пам'ять не працює на розпалювання ненависті в якійсь спосіб, бо така пам'ять, навпаки, працює саме на зупинення ненависті. Які проблеми сучасного українського суспільства віддзеркалюються в пам'ятанні про травматичний досвід минулого? – прояви дискримінації і соціальної несправедливості, злочин і насилля, винність і пробачення, черствість і байдужість, жорстокість й безкарність, нездатність вболівати.

Висновки.

Таким чином, у цьому дослідженні нами представлено спробу окреслення специфіки взаємних кореляцій між історичною пам'яттю і травматичним досвідом у практиках комеморації в українській культурі на прикладі меморіалу Бабиного Яру. На основі аналізу серії попередніх публікацій з цієї проблематики виокремлено три її дослідницьких виміри: історико-філософський, соціокультурний і психологічний. Досліджено різницю між «мовчазною пам'яттю» та «замовчуванням» травми як форми історичної амнезії. Визначено місію комеморативних практик, націлених на конструювання «місць пам'яті» як своєрідних «сигніфікаторів», знаків-нагадувань, що заперечують безпам'ятство з його «розривами буття» і слугують закликком повернутися до першоподії культурної травми. Досліджено низку стратегій конструювання «історичної оптики» спогадів про травму в свідомості культури, схильної до пластичних деформацій: екструзія, інверсія метафоризація та гіперболізація. Визначено два головні шляхи комеморації: ескапістський («лінія втечі», практика

витіснення травми) та імерсивний («лінія занурення», історичного re-enactment, «знов-переживання» травматичного досвіду). Проаналізовано один із проєктів міжнародного архітектурного конкурсу Меморіального центру Голокосту в Києві, що перетворює Меморіал Бабиного Яру на «місце пам'яті»: «lieu de mémoire», повернувши актуальні українські комеморативні практики від шляху ескапізму до шляху імерсії, від формалізованого музейного споглядання до співучасного «занурення» у жах знов-переживання драматичної події, спрямованого на зняття опозицій смерті/життя, насильства/свободи, спуску у відчай / сходження до надії, темряви/світла. Ключовий меседж Меморіалу можна умовно визначити як пошук нових форматів імерсивних практик комеморації: пам'ятай так, ніби ця трагедія відбулася саме з тобою. Ти був не свідком. Ти був не катом. Ти був – і по суті завжди є – жертвою. І часточку цього травматичного досвіду ми покликані зберігати кожному мить. Дотик до цієї «нестерпної пам'яті» – застереження через нагадування про крихкість і неміцність життя, «виклик» тоталітарним режимам, фашизоїдним урядам, дискримінаційним, геноцидним і насильницьким практикам сьогодення. Місця пам'яті про історичну травму культури не можуть бути холодним архітектонічним некрологом чи візуалізованим мартирологом втрат – вони покликані стати місцями «живої пам'яті»: лабораторіями трансмутації свідомості, зануреної у досвід нестерпного. Залишається сподіватися на те, що така імерсивна меморативна практика re-enactment у трагічного минулого і насправді здатна впливати на теперішнє і змінювати майбутнє.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Адорно, Т. (2018). Що означає «Опрацювання минулого». (Переклад з німецької мови, анотація і примітки Віталія Брижніка). *Філософія освіти. Philosophy of Education*, 1(22), 6-24. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
- Ассман, А. (2012). *Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті*. (Переклад з німецької мови К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін). Київ: Ніка-Центр. ISBN 978-966-521-162-4
- Бабин Яр. (2025). Імена. Архів. (7113903 документів). БУНМС. Відновлено з <https://babynyar.org/ua/archive>
- Бабин Яр. (2016). Історії тих, хто вижив. (ТСН. Спеціальний проєкт). Відновлено з https://tsn.ua/special-projects/babi_yar/
- Барт, Р. (2022). *Camera Lucida. Нотування фотографії*. (Переклад з французької мови Олена Червоник). Харків: Мосcop. ISBN 978-3-947922-08-6
- Біблія. (2017). Книги Святого Письма Старого і Нового Заповітів. Канонічні. (Переклад з англ./пол. сучасною українською літературною мовою з паралельними місцями Олександр Гіжа). Київ: Друк КТ Забеліна-Фільковська. ISBN 978-966-2613-18-6
- Венедіктова, Л. (2016). Диктатура жертви. *Національний центр театрального мистецтва імені Леся Курбаса, Альманах*, 11/10, 104-116. Відновлено з <http://www.kurbas.org.ua/projects/almanah11/10.pdf>
- Горностай, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Монографія. (Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології). Кропивницький: Імекс-ЛТД. ISBN 978-966-189-703-7
- Довгополова, О. (2019). «Розриви» колективної пам'яті: проблематика виявлення та лікування. *Ukraina Moderna*, 26, 141-161. Відновлено з <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.26.141>
- Еко, У. (2022). Маятник Фуко. (Переклад з італійської мови Мар'яна Прокопович). Харків: Фоліо. ISBN 978-966-03-8207-7
- Євстаф'єва, Т., & Нахманович, В. (Eds.). (2004). *Історична топографія. Хронологія подій*. (Кн. 1; в 5 кн.: Бабин Яр: люди-на, влада, історія: Документи і матеріали). Київ: Зовнішторгвидав. ISBN 966-8274-04-0
- Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам'ять*. (Переклад з французької мови Андрій Рєпа). Київ: Кліо. ISBN 978-617-7023-09-7

- Обрано переможця архітектурного конкурсу на кращий проєкт Меморіального центру голокосту в Києві. (2019, Вересень 9). Відновлено з <https://babynyar.org/ua/news/55>
- Ріпа, А. (2023). Політична філософія Блезе Паскаля: між «трагічним світоглядом» і «новим сувереном». *Гуманітарний вісник*, Число 36, 16-30. Відновлено з <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/4683?locale=uk>
- Agamben, G. (2017). *The Omnibus Homo Sacer*. (Meridian: Crossing Aesthetics). Redwood City, CA: Stanford University Press. ISBN 978-1503603059
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, CA: University of California Press. ISBN 978-0520235953
- Althusser, L. (2014). *On The Reproduction Of Capitalism: Ideology And Ideological State Apparatuses*. New York: Verso. ISBN 978-1781681640
- Armstrong, C. (2019). *Rethinking Trauma Treatment: Attachment, Memory Reconsolidation, and Resilience*. New York, NY: W. W. Norton & Company. ISBN 978-0393712551.
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic Exchange and Death*. (Published in association with Theory, Culture & Society). Los Angeles, CA: SAGE Publications Ltd. ISBN 978-1473907584.
- Benjamin, W. (2009). *On The Concept of History*. CreateSpace Independent Publishing Platform. ISBN 978-1448670413.
- Clift, S. (2013). *Committing the Future to Memory: History, Experience, Trauma*. New York, NY: Modern Language Initiative. ISBN 978-0823254200
- Deleuze, G. (2014). *Différance and Repetition*. (Bloomsbury Revelations). London: Bloomsbury Academic. ISBN 978-1472572356
- De Groot, J. (2016). *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary popular culture*. (2nd ed.). London; New York: Routledge. ISBN 978-1138905320
- Edwards, S. C. (2024). *Enfleshed Counter-Memory: A Christian Social Ethic of Trauma*. Maryknoll, NY: Orbis Books. ISBN 978-1626985827
- Garcia, T. (2014). *Form and Object: A Treatise on Things*. Speculative Realism. (Translation from French by Mark Allan Ohm, Jon Cogburn). Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0748681501.
- Halbwachs, M. (2022). *La mémoire collective*. Champhol: Editions le mono. (French Edition). ISBN 978-2381115078.
- Leese, P., Crouthamel, J., & Köhne, J. B. (Eds.). (2021). *Languages of Trauma: History, Memory, and Media*. Toronto, ON: University of Toronto Press. ISBN 978-1487508968.
- Levine, P. A. (2015). *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley, CA: North Atlantic Books. ISBN 978-1583949948.
- O'Loughlin, M. (2014). *The Ethics of Remembering and the Consequences of Forgetting: Essays on Trauma, History, and Memory*. (New Imago). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. ISBN 978-1442231870.
- Parry, A. (2022). *How To Remove Trauma Response: A Memory Reconsolidation*. (Guidebook for Therapists and Coaches). London: Fresh Therapists. ISBN 978-1399933605.
- Patihis, L. (2024). *Trauma, Memory, and Law: Lectures on false memories, repression, dissociative amnesia, and dissociative identity disorder*. (3rd ed.). Portsmouth: Independently published. ISBN 979-8323592388.
- Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting*. Chicago, IL: University of Chicago Press. ISBN 978-0226713427.
- Roth, M. S. (2011). *Memory, Trauma, and History: Essays on Living with the Past*. New York, NY: Columbia University Press. ISBN 978-0231145688.
- Salar, M. & Schwartz, A. (2023). *The EMDR Workbook for Trauma and PTSD: Skills to Manage Triggers, Move Beyond Traumatic Memories, and Take Back Your Life*. Oakland, CA: New Harbinger Publications. ISBN 978-1684039586.
- Schneider, R. (2014). *Theatre and History*. Malton, UK: Methuen Drama, 2014. ISBN 978-0230231405.
- Sinason, V. & Conway, A. (Eds.). (2021). *Trauma and Memory*. New York, NY: Routledge. ISBN 978-1032044293.
- Yates, F. A. (2011). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. ISBN 978-0710023384.

REFERENCES

- Adorno, T. (2018). What Does Coming to Terms with the Past Mean / transl. from German, annotation and notes by Vitaliy Bryzhnik. *Philosophy of Education*. 1(22), 6-24. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2018-22-1-6-24>
- Agamben, G. (2017). *The Omnibus Homo Sacer*. (Meridian: Crossing Aesthetics). Redwood City, CA: Stanford University Press. ISBN 978-1503603059
- Alexander, J. C., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N. J., & Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, CA: University of California Press. ISBN 978-0520235953
- Althusser, L. (2014). *On The Reproduction Of Capitalism: Ideology And Ideological State Apparatuses*. New York, NY: Verso. ISBN 978-1781681640
- Armstrong, C. (2019). *Rethinking Trauma Treatment: Attachment, Memory Reconsolidation, and Resilience*. New York, NY: W. W. Norton & Company. ISBN 978-0393712551
- Assman, A. (2012). *Spaces of Memory: Forms of Transformation of Cultural Memory*. (Translated from German by K. Dmytrenko, L. Doronicheva, & O. Yudin). Kyiv: Nika-Center. ISBN 978-966-521-162-4
- Babyn Yar. (2016). Istorii tyh, hto vyzhiv. (TSN. Special project). Retrieved from https://tsn.ua/special-projects/babi_yar/
- Babyn Yar. (2025). Imena. Archive. (7113903 documents). BYHMC. Retrieved from <https://babynyar.org/ua/archive>
- Barthes, R. (2022). *Camera Lucida: Reflections on Photography*. (Translated from French by Olena Chervonyk). Kharkiv: Mocsop. ISBN 978-3-947922-08-6
- Baudrillard, J. (2017). *Symbolic Exchange and Death*. (Published in association with Theory, Culture & Society). Los Angeles, CA: SAGE Publications Ltd. ISBN 978-1473907584
- Benjamin, W. (2009). *On The Concept of History*. CreateSpace Independent Publishing Platform. ISBN 978-1448670413
- Bible. (2017). Books of the Holy Scripture of the Old and New Testaments. Canonical. (Translated from English/Polish into

- modern Ukrainian literary language with parallel places by Oleksandr Gyzha). Kyiv: K. T. Zabyelina-Filkovska Printing. ISBN 978-966-2613-18-6
- Clift, S. (2013). *Committing the Future to Memory: History, Experience, Trauma*. New York, NY: Modern Language Initiative. ISBN 978-0823254200
- De Groot, J. (2016). *Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary popular culture*. (2nd ed.). London; New York: Routledge. ISBN 978-1138905320
- Deleuze, G. (2014). *Difference and Repetition*. (Bloomsbury Revelations). London: Bloomsbury Academic. ISBN 978-1472572356
- Dovgoplova, O. (2019). "Breaks" in collective memory: issues of identification and treatment. *Ukraina Moderna*. 26, 141-161. Retrieved from <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.26.141>
- Eco, V. (2024). *Foucault's pendulum*. (Translated from Italian by Mariana Prokopovich). Kharkiv: Folio. ISBN 978-966-03-8207-7
- Edwards, S. C. (2024). *Enfleshed Counter-Memory: A Christian Social Ethic of Trauma*. Maryknoll, NY: Orbis Books. ISBN 978-1626985827
- Evstafieva, T., Nahmanovich, V. (Eds.). (2004). *Historical Topography. Chronology of Events*. (Book 1; In 5 books. Babyn Yar: Man, Power, History: Documents and materials). Kyiv: Zovnishtorgvydav. ISBN 966-8274-04-0
- Garcia, T. (2014). *Form and Object: A Treatise on Things*. Speculative Realism. (Translation from French by Mark Allan Ohm, Jon Cogburn). Edinburgh: Edinburgh University Press. ISBN 978-0748681501
- Gornostay, P. (2023). *Psychology of collective traumas*. Monograph. (National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology). Kropyvnytsky: Imex-ltd, 2023. ISBN 978-966-189-703-7
- Halbwachs, M. (2022). *La mémoire collective*. Champhol: Editions le mono. (French Edition). ISBN 978-2381115078
- Leese, P., Crouthamel, J., & Köhne, J. B. (Eds.). (2021). *Languages of Trauma: History, Memory, and Media*. Toronto, ON: University of Toronto Press. ISBN 978-1487508968
- Levine, P. A. (2015). *Trauma and Memory: Brain and Body in a Search for the Living Past: A Practical Guide for Understanding and Working with Traumatic Memory*. Berkeley, CA: North Atlantic Books. ISBN 978-1583949948
- Nora, P. (2014). Present, Nation, Memory. (Translated from French by Andriy Ripa). Kyiv: Klio, 2014. ISBN: 978-617-7023-09-7
- O'Loughlin, M. (2014). *The Ethics of Remembering and the Consequences of Forgetting: Essays on Trauma, History, and Memory*. (New Imago). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers. ISBN 978-1442231870
- Parry, A. (2022). *How To Remove Trauma Response: A Memory Reconsolidation*. (Guidebook for Therapists and Coaches). London: Fresh Therapists. ISBN 978-1399933605
- Patihis, L. (2024). *Trauma, Memory, and Law: Lectures on false memories, repression, dissociative amnesia, and dissociative identity disorder*. (3rd ed.). Portsmouth: Independently published. ISBN 979-8323592388
- Ricoeur, P. (2006). *Memory, History, Forgetting*. Chicago, IL: University of Chicago Press. ISBN 978-0226713427
- Ripa, A. (2023). The Political Philosophy of Blaise Pascal: Between a "Tragic Worldview" and a "New Sovereign". *Humanitarian Bulletin*. Issue 36, 16-30. Retrieved from <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/4683?locale=uk>
- Roth, M. S. (2011). *Memory, Trauma, and History: Essays on Living with the Past*. New York, NY: Columbia University Press. ISBN 978-0231145688
- Salar, M. & Schwartz, A. (2023). *The EMDR Workbook for Trauma and PTSD: Skills to Manage Triggers, Move Beyond Traumatic Memories, and Take Back Your Life*. Oakland, CA: New Harbinger Publications. ISBN 978-1684039586
- Schneider, R. (2014). *Theatre and History*. Malton, UK: Methuen Drama, 2014. ISBN 978-0230231405
- Sinason, V. & Conway, A. (Eds.). (2021). *Trauma and Memory*. New York, NY: Routledge. ISBN 978-1032044293
- The winner of the architectural competition for the best project of the Holocaust Memorial Center in Kyiv has been selected*. (2019, September, 9). Retrieved from <https://babynyar.org/ua/news/55>
- Venediktova, L. (2016). The Dictatorship of the Victim. *Les Kurbas National Center for the Study of the Humanities*, Almanac, 11/10, 104-116. Retrieved from <http://www.kurbas.org.ua/projects/almanah11/10.pdf>
- Yates, F. A. (2011). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd. ISBN 978-0710023384